

11. *Баженев Л.* Краєзнавство у діяльності і творчості Івана Огієнка // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року): До 115 річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С.113-116.
12. *Прискока Олег.* Неоцінений спадок. До 120-ліття від дня народження Івана Огієнка // Урядовий кур'єр. — 2002. — №17. — 26 січня.

The article comprises the characteristics of photo from the author's family archives reflecting the history of Kamjanets-Podilsky.

Key words and word combinations: archives heritage, University's founders, alma mater.

Отримано: 1.07.2006 р.

УДК 94(477)“16-17”:314.9(=411.16)

Олександр Найман

*Головний вчений секретар Академії історії та культури
євреїв України ім. Шимона Дубнова*

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ

У статті йдеться про трагічні сторінки української історії XVII-XVIII ст., зокрема руйнацію єврейського укладу життя. Автор посилається на оцінки М.Грушевського козацьких повстань XVII ст.

Ключові слова та словосполучення: національно-визвольна боротьба, хмельниччина, юдофобія, українсько-єврейські відносини, руйнація єврейського життя.

З останнього десятиліття XVI до 60-х років XVIII століття по Україні прокотилися хвилі селянсько-козацьких повстань. У повста-
лих, як зазначав відомий український історик М.Костомаров, ворож-
неча до юдеїв *“выражалась резче и свирепее, чем к самим владельцам.
Каждое из восстаний изобилует одинаковыми приемами такой злобы:
разоряли синагоги и жилища иудеев, предавали поруганию их святы-
ню, при всякой возможности их самих топили и вешали”*¹. Підґрунтям
цих процесів стали нові соціально-економічні умови, утворення яких
було започатковане в XVI ст., коли Польсько-Литовська держава
розпочала широкий експорт лісу і продуктів сільського господарства
у Західну Європу. Прагнучи збільшення прибутків, шляхта все біль-
ше закріпачувала селян, примушувала їх користуватись панськими
шинками, млинами, за цінами, встановленими поміщиками. Одночас-
но шляхта намагалась використовувати плодючі землі України, де
вникали великі латифундії. Зацікавлені у ефективній експлуатації
полів, лісів, млинів, ставків, різних промислів, поміщики намагались
знайти управляючих господарствами, орендарів угідь, а також покуп-
ців врожаю. При цьому переважна більшість панів жила у великих
містах і безпосередньо господарством не займались.

Можливість оренди дворянських латифундій, угідь та промислів в умовах посилення утисків і переслідувань польських євреїв створила для них нові економічні перспективи. Юдеї сім'ями оселялись у селах, скуповували врожай та продукцію промислів для великих експортерів, якими також часто були євреї. Гроднеські юдеї закупали жито на міському ринку та ближніх містечках, везли його річкою до Ковно і Кролівця, продавали там, а звідти привозили сіль та оселедці. Вони доставляли у міста продукти харчування, були постачальниками армії, відправляли ліс для суднобудування до балтійських портів, сплавливали плоти по Віслі, постачаючи будівельну деревину. Євреї експортували також селітру для виготовлення пороху, поташ і дьоготь, які купували у польських портах англійські і голландські купці. Адміністративна, комерційна і фінансова діяльність мали велике значення для освоєння і заселення українських степів. Торгова діяльність польських євреїв простягалась від портів Балтійського моря до Кримського півострова і навіть до Стамбула³.

Капітали, отримані в результаті комерційної діяльності, юдеї використовували для отримання відкупів і оренд. За певні суми шляхтичі передавали відкупникам право на збирання податків, а орендарям — на експлуатацію шинків, угідь, лісів, ставків, різних промислів і т. і. Серед промислів, які найчастіше орендували юдеї, були виробництво борошна, вапна, поташа, селітри, розведення риби. Шинкарі були найбільш помітними серед інших орендарів, оскільки в корчмі не тільки їли та пили, а й отримували позики, відпочивали. Тут зупинялись на постійній подорожні, які розповідали про життя в інших містах та країнах і т.ін⁴. Забезпечуючи розвиток виробництв, орендарі продовжували термін дії угод і це тривало роками. Орендні відносини поширились також на збір мита і податків. Королівські воеводи і старости, володарі міст і містечок нерідко віддавали в оренду як окремі галузі так і цілі маєтки та іншу власність. Діяльність євреїв значною мірою сприяла зростанню в Україні сільськогосподарського виробництва у першій половині XVII ст., доходів магнатів, що забезпечувало їм високий рівень життя, економічну і політичну незалежність. У XVII ст. різні види оренди, заохочувані королем і магнатами, стали основною сферою занять євреїв, які віддавали їй перевагу перед торгівлею⁵. Там, де юдеї мали рівні з християнами права, чисельність євреїв збільшувалась. Новими єврейськими центрами стали Дубно, Бердичів, Біла Церква. В інших містах права юдеїв були значно обмежені.

1578 року Стефан Баторій видав грамоту, якою юдеям, що приїздили до Києва, заборонялось продавати товари вроздріб. Намагаючись позбутися конкурентів, християнські купці домогались нових антиєврейських обмежень. До останніх належить і постанова, яка зобов'язувала юдеїв носити на вулиці жовті капелюхи. 22 серпня 1618 р. король Сигізмунд III своїм указом визначив де юдеї мають право зупинятись для проживання у Києві. Наступного року король заборонив проживання євреїв у Києві більше одного дня. У його привілеї київським міщанам зазначалось, що він прагне *“щоби місце прикордонне не жидами..., а людьми українськими купецькими розширялось”*⁷.

Проте євреї в той час займалися не тільки торгівлею і господарськими справами. Сучасники свідчили, що у другій половині XVI ст. та на початку XVII ст. *“серед російських, волинських, подільських євреїв було багато міцних і невтомних молодців, які з шаблею на перев’язі, луком або рушницею за плечами охоче сідали на коня і мужньо билися, де доводилось”*⁸. Однак юдофобська дискримінація була запроваджена офіційно. Юдеям дозволялось проживати лише один день у місті і лише у *“готельному міському домі”*, але євреї продовжували володіти ділянками землі, будинками і крамницями у Києві⁹, а подекуди залишались орендарями. Зокрема, 1628 р. Сигізмунд III своїм декретом передав оренду водних поборів у Києві та право на отримання боргів від міщан єврею Місанню Йосифовичу¹⁰. Взагалі юдеї активно сприяли розвитку водних ресурсів і, зокрема, рибного господарства¹¹.

1620 р. міщани Переяслава подали скаргу королю Сигізмунду та домоглися заборони юдеям володіти броварнями, солодовнями і винокурнями, а також займатися відкупами. Король звелів своїм представникам розглянути інші аспекти діяльності євреїв у місті. Через три роки магістрат міста і єврейські старшини уклали угоду щодо їх рівного користування правами і вольностями. Цю угоду підтвердив король Сигізмунд¹². Прагнення християнських купців позбавитись конкурентів спонукало короля Владислава IV видати наказ про вигнання 1623 р. юдеїв з Чернігівського та Сіверського воєводства¹³. Однак незабаром євреї повернулися, оскільки їх відсутність спричиняла значні збитки для господарств. Проте їх конкуренти продовжували боротьбу іншими методами. В серпні 1639 р. волинські дворяни наказали своїм послам, яких делегували на Варшавський сейм, щоб ті обстоювали запровадження подушного податку з євреїв, які були звільнені від нього за сплату певної суми у казну. Дворяни вимагали, щоб цей податок був не меншим, ніж 15 грошей з душі¹⁴.

Траплялось, що поміщик примушував своїх селян продавати продукти свого виробництва виключно орендарю. Останній у цій ситуації сприймався як винний у зuboжінні селян. Проте навіть в період економічного розквіту польського єврейства, серед нього було чимало бідноти. Важким було становище ремісників, які не визнавались християнськими цехами, а орендарі нерідко майже весь заробіток мусили віддавати поміщику. Волинський і Подільський генерал-губернатор писав, що шинкарі не мають найнеобхіднішого для їх сімей. Урядові чиновники звертали увагу свого начальника на те, що юдеї не тільки не в змозі платити податки, *“але й самі утримувати себе не можуть”*. Проте антагонізм між селянами та орендарями зростав, поширювався та доповнювався релігійним шовінізмом, характерним для тих часів. Змушені обстоювати інтереси своїх хазяїв, юдеї викликали ненависть селян і поступово опинились на вістрі конфліктів між православними та католиками, козаками і шляхтою, Польщею та Московською державою.

Шляхта, проголошуючи у сеймових конституціях повну свободу торгівлі та відміну будь-яких монополій, у своїх власних маєтках практично *“забувала”* про видані нею документи. Реальне становище орендарів у шляхетських маєтках описав поет XVII ст. Христофор

Опалінській: *“Однажды я проезжал через какую-то деревню и приказал принести из корчмы пиво. Принесли. Я спросил: Всегда ли у вас бывает такое скверное пиво? Мне в ответ: и в сто раз хуже. А все же пить должны, так как помещик посылает шинкарю еженедельно определенное число бочек, за которые шинкарь обязан уплатить вытьем или нет. Шинкарь взыскивает с нас убытки. Хорошо хоть то, что впрямь рассчитано сколько четвертей приходится на каждого человека. А если кто в корчму не придет, то пиво домой принесут! Пей! Хорошо оно или худо. А не хочешь, вылей свиньям, шинкарю все же заплати. — Точно также принуждают хлопос брать овес, муку, сельди”*¹⁵. Цей випадок може бути ілюстрацією тієї закономірності, що описана видатним істориком І.Оршанським, який вважав поведінку орендарів результатом *“корыстолюбия и бесчеловечности панов, которые своими постоянными и бесчестными поборами с евреев побуждали последних без зазрения совести обирать крестьян, чтобы в случае нужды иметь, чем удовлетворить алчность пана”*¹⁶.

Так само шляхта чинила утиски козацтву, про що свідчать відповідні документи: *“А реестровых казаков в великой тесноте ляхове держажу: ни чести, ни славы, ни воли; бяху бедные горше турецкой неволи. Еще же поставиши над казаками реестровых полковников, сотников и всю старшину лядской веры, да и не дают им отнюдь воли и употребляли казаков до груб топления, а також и старостове из старшиною до хандоженя коней и хортов дворов чищення”*¹⁷. Соціальні протиріччя ускладнювались конкуренцією за право на відкупні між юдеями і християнами, шляхтою та заможними орендарями, кагальною верхівкою та біднотою. Літопис Самовидця свідчив, що *“Початок и причина войны Хмельницкого есть едино от ляхов на православие гонение и казаков отягощение”*¹⁸. Ворожнеча до юдеїв мала не тільки релігійне забарвлення. Християнські священнослужителі нерідко виступали з юдофобськими проповідями. В кожній київській церкві було зображення поганого сонмища навпроти Христа: *“Євреї сидять у кріслах з писаними свідоцтвами у руках...”*¹⁹.

Проте були і більш значні джерела протистояння. Юдеї у містах були сильними конкурентами християнських ремісників і торгівців, а у селах представляли міста з їх ненависними для селянина владними структурами, що запроваджували податки та інші стягнення. І.Франко у 1911 р. писав, що *“Роля жидів у історії польської окупації, чи, як поляки радше говорять, цивілізації України, не виясна досі істориками України так докладно, якби треба було хоч-би для розвіяння численних легенд та прибільшень антижидівського характеру, наложених на дійсні факти пізнішою традицією. Ця пізніша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний образ у думках та епізодах дум про Хмельницину, а також поважніший вираз у козацьких літописах, які силкувалися зложити цілий реєстр жидівських злочинів та безправностей, що буцім-то викликали всенародні погроми жидів літом 1648 р.”*²⁰. Франко також зазначав, що *«Загалом треба завважити, що про найстрашніше на наш погляд надужиття, орендування церков жидами, найстаріші джерела аж до Коховського включно не говорять нічого»*²¹.

Народний рух, очолюваний Богданом Хмельницьким (бл. 1596-1657), переріс у національно-визвольну боротьбу. Війна супроводжувалась кривавими жертвами з обох сторін. Костомаров писав, що саме тоді почалось безжалісне знищення юдеїв *“во всей Южной Руси, и старых, и малых”*. Нерідко повстанці вимагали від полонених юдеїв переходу у православ'я, а при відмові нещадно вбивали. На переговорах Б.Хмельницький ставив однією з головних вимог недопущення юдеїв в Україну. Провідний український історик М.Грушевський зазначав, що юдофобія у XVII столітті була притаманна як польським шляхетським так і українським козацьким верхам²³. Під час походу Б.Хмельницького по Задніпров'ю, юдеїв забирали у полон татари. Останні безчестили жінок і дівчат, дружин гвалтували у присутності чоловіків, примушували міняти віру, чинили наругу над святинами. *“Вимордували на Задніпровю тисячі дуи жидівських, а силу Жидів змушено до зміни релігії”*²⁴. При цьому біженців з України не пускали у Московське царство. Дехто намагався врятуватись, тікаючи до міст (Чернігів, Стародуб, Немирів та інші), але і тут їх наздоганяв меч і пістоль повстанців²⁵. Раббі Саббатай Коген (1621-1662) у книзі *“Повість з часів мороку, або Сумна хроніка “Мегілат-ейфа” (Сувій мороку) писав: “Все евреи Украины оставили свои дома, бросили свои квартиры и свою землю и у них осталась только жизнь и то незначительное имущество, которое каждый мог забрать с собой для своего питания. Многие бежали в Немиров..., где была главная еврейская община”*.²⁶

М.Грушевський писав, що день взяття повстанцями міста Немирова 10 червня 1648 року юдеї відмічали як особливо скорботний. Коли євреї побачили здалеку військо, то усі пішли до фортеці та приготувались до оборони. Козаки, знаючи, що євреї були в союзі з поляками, підійшли до міста з польськими прапорами. Введені в оману юдеї, відчинили ворота фортеці і почалася різанина²⁷. Єврейські джерела повідомляють, що тоді було знищено близько шести тисяч юдеїв²⁸. Трагедія відбулася також у Тульчині, де у замку захищались 600 поляків, до яких приєдналися дві тисячі єврейських біженців з різних місць. Якщо поляки були у замку, то євреї діяли зовні, захищаючи стіни навкруги цитаделі²⁹. Юдеї вперто захищали палац, відбиваючи одну за одною атаки нападників. Тоді повстанці пішли на хитрість і заявили, що відступлять, якщо шляхта видасть їм майно юдеїв, які захищали палац. Поляки, яких у палаці було значно менше, ніж юдеїв почали роззброювати останніх. Юдеї хотіли чинити опір, але голова громади рабі Арон заборонив це робити і наказав підкоритись. Отримавши майно юдеїв, повстанці почали вимагати видати їх самих. Беззбройних юдеїв вигнали з палацу. Козаки запропонували нещасним прийняти православ'я або смерть. Чисельність знищених тоді юдеїв різні джерела визначають від 1500 до 3000 чоловік. Під час чергового наступу повстанці знищили і поляків, які залишались у палаці³⁰. Відома участь євреїв у захисті Немирова, Бара, Сатанова. Рабін Самсон Острополюв 13 липня 1648 року брав участь у обороні Полонного від козаків. Місто захищали близько 20 тисяч євреїв і поляків. Козаки, увірвавшись до міста, знищили майже 10 тисяч євреїв, а решту забрали в полон їх союзники татари³¹. Самсон на

чолі 360 одновірців увійшов до синагоги, де вони прийняли смерть³². У Могилеві-Подільському, де перша згадка про юдеїв датована 1637 р., єврейська громада у 1648-1649 рр. припинила своє існування³³.

Під час козацького штурму Чернігова, міста коло нього «*віддалися, кидаючи їм на муки шляхту Католиків і Жидів. В однім місті Могилі більше 800 шляхти вирубано з жінками і дітьми і 700 жидів з жінками і дітьми: одних порубали, іншим казали наперед викопати, а потім туди повкидали жінок і дітей жидівських живими і землею закидали, а потім Жидам веліли забивати одним одних, давши їм мушкети... Сабатай бен-Меїр в своїм окружнику рахує дві тисячі Жидів, побитих в Чернігові*»³⁴. Путивльський воєвода Никифор Плещеев, посилаючись на свідчення двох монахів про взяття козаками Чернігова, 19 липня 1648 р. повідомляв царю: «*...а ляхов де, государь, и жидов и всяких литовских людей, которые сидели в осаде в Чернигове, всех побили*»³⁵. Інший путивльський воєвода князь Семен Прозоровський у травні 1651 р. писав: «*По дороге в Зборов казаки и татары сожгли и уничтожили города: Бар, Сатанов, Константинов Старый и Новый, Меджибож, Дринополь, Скалу, Динково и многие другие; причем поляков и евреев везде избивали, а иных брали в плен*»³⁶. Проте на території Польщі щодо євреїв залишалось статус кво, що було закріплено того ж року в угоді, укладеній королем польським з Б.Хмельницьким, де у ст.8 зазначалось: «*Жиды в маетностях его Королевской милости и в шляхетских, как бывали жителями и откупщиками, так и ныне имеют быть*»³⁷.

Після взяття Хмельницьким Києва в серпні 1648 р., святкування з цього приводу тривало протягом шести днів, «*на седьмой день началось жесточайшее избивание поляков и евреев в самом Киеве и окрестностях*». За свідченням російського історика С.М.Соловйова «*Весь город был опустошен, все поляки и евреи перебиты. Спаслись только те, которым удалось скрыться в православных монастырях*»³⁹. Тоді від польської сторони до Хмельницького звернувся головний київський комісар (воєвода) Адам Кисіль. У переговорах з ним⁴⁰ Б.Хмельницький вимагав, «*цоб жидам і орендам жидівським за Дніпром ніколи не бути і котрі жиди з-за Дніпра повтікали, і тих би жидів видати війську Запорізькому на горло...*»⁴¹. Повстанці, які так само знищили юдеїв Корсуня⁴², одночасно з нападами на польські фільварки і костели та єврейські господарства зруйнували Густинський і Мгарський православні монастирі⁴³. У серпні того ж року брацлавський воєвода повідомляв, що на Брацлавщині «*евреи все вырезаны, дворы и корчмы сожжены*»⁴⁴. У поминальній молитві «Ель мале рахамім», текст якої зберігався у общині Шаргороду, знищені козаками єврейські громади перераховані в такій послідовності: «*Немирів, Шаргород, Погребщице, Тульчин, Полонне, Бар, Меджибіж, Нароль, Красник, Владава та інші громади, всього більше 300*»⁴⁵.

Універсал польського короля Яна II Казимира (1648-1668) литовському гетьману Яну Радзівіду 30 серпня 1649 р., де йшлося про мирну угоду з Б.Хмельницьким під Зборовом, містив вимогу: «*Жиди ні власниками, ні відкупниками, ні жителями в українських містах бути не можуть, де козаки свої полки мають*»⁴⁶. Попередня угода Б.Хмельницького⁴⁷ з польським королем, що обговорювалась в грудні 1649 р. під Зборо-

вим, у ст. 10 містила вимогу: *“...а жидам у Києві і за Дніпром ніде не мешкати і у Києві і ні в які міста і в місця за Дніпро для торгового промислу не їздити. А котрі жиди об’являтьсѧ за Дніпром, і тих жидов у Запорізькому війську грабувати та відпускати назад за Дніпро”*. Згідно Зборовського угоди юдеям заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині⁴⁸. У ст. 11 зазначалось: *“Орендам жидовським і ніяким шинковим у Запорізькому війську не бути”*⁴⁹.

Член шведського посольства, яке у 1656-1657 рр. відвідувало Б.Хмельницького, Я.Гільдебрандт (1629-1679) писав: *«козаки, роздратовані та розлючені, тисячами убивали жидів шаблями (ті жиди, що залишилися, прийняли грецьку віру, отже їх у краї терплять)»*⁵⁰. Аналогічне ставлення до юдеїв збереглося і на початку XVIII ст., коли гетьманом став Пилип Орлик (1672-1742). В угоді між ним та військом запорізьким, укладений в квітні 1710 р., зазначалось, що в разі перемоги, гетьман зобов’язується піклуватися про викорінення іновір’я: *“... иноверцем сожития на Украине, а наubarзей зловерию жидовскому, не позволяти»*⁵¹.

Один з провідних українських ідеологів XVII ст. Іоаннікій Галятовський у своєму творі «Месія Праведний» так викладав своє бачення українсько-єврейських відносин *«християнські Царі, Князі і всі пани повинні брати з жидівської скарбниці гроші на побудову церков і пристановищ для слабих та убогих... Ми, християне, повинні руйнувати і палити жидівські божниці... Ми повинні відібрати у вас синагоги і повернути їх у церкви; ми повинні вас, jako ворогів Христа і християн, виганяти з ваших городів, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках і губити вас усякими способами смерті»*⁵². При цьому православні повстанці, виявляючи нетерпимість до католиків та юдеїв, мали у своїх лавах чимало козаків різного етнічного походження. Серед них були представники покозаченої польської шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.), кримських татар (Кочубеї), шотландців (Максим Кривоніс), Орлики та Пасеки походили з Чехії, а Боруховичі, Магеровські-Перехрести, Герцики, Крижановські, Маркевичі, Перехрести-Осиповичі та деякі інші — з євреїв⁵³.

Юдеї, які примусово або добровільно приймали православ’я нерідко брали участь у козацьких походах. 20 грудня 1648 р. Федір Арсеньев у доповіді царю Олексію Михайловичу (1645-1676) зазначав, що *“...оволодівши Замостям, Хмельницький узяв князя Вишневецького у полон, а ляхів побив. Многие же евреи крестились и живут теперь в городах за одно с казаками»*⁵⁴. Розповідаючи про взяття Хмельницьким міст за Дніпром, Григорій Климов свідчив, що *“Многие евреи крестятся и пристают к казацкому войску; ляхов же, хотя бы и желающих креститься, не принимают, а всех побивают”*⁵⁵. Проте, євреї і раніше були серед козаків. В лютому 1594 р. запорізький полковник Станіслав Хлопицький прибув до Праги, де запропонував послуги свого війська імператору Священної Римської Імперії Рудольфу II. Разом з полковником приймав присягу на вірність імператору євреї Мозес⁵⁶.

У “Реєстрі всього війська запорізького”, складеного 1649 року, записані вихрести Перехрист, Іван Лейба, Трохим Коган, Іван Жидовкін, Демко Зраїтель, Демко Юдай, Василь Жидовчин, Василь Жидо-

вєць, Федір Зраїтель, Васько Лєйба та інші. Відомий історик Саул Боровий знайшов у архіві Запорізької Січі чимало документів на івриті. Багато інших документів, написаних українською мовою, транскрибовані єврейськими літерами⁵⁷. У московському поході 1611 р. брав участь єврей Борох, про якого козаки згадували, що він *«был разрублен и расколот бердышами»*. Збереглося письмове свідчення, що *«По прошествии нескольких недель многие казаки из войска Наливайки рассказывали о геройстве Вороха и условиях его смерти»*⁵⁸. Однак прозеліта не завжди довіряли. Застереження щодо них містити, зокрема, угода Юрія Хмельницького, укладена при обранні його гетьманом 17 жовтня 1649 р. Ця угода включала вимогу: *“...В войске запорожском всяким начальным людям, кроме православных христиан, иных некоторых вер людям впредь не быть..., да и новокрещенным иноземцам в начальных людях не быть, потому что от иноземцов от новокрещенных многая в войске смута...”*⁵⁹.

Дружина гетьмана Пилипа Орлика Ганна Герцик належала до єврейсько-козацького роду Герциків. Цей рід був започаткований полтавським полковником Павлом Герциком (1675-1695), який перед початком війни опинився у Полтаві і, щоб не бути вбитим, перейшов у християнство⁶⁰. П.Герцик був, мабуть, єдиним з полтавських полковників того часу, якого чотири рази обирали командувати полком: у 1675-1677, 1683-1686, 1687, 1692-1695 роках. Після його смерті (близько 1700 р.) продовжили нести козацьку службу сини — Григорій, Іван та Андрій. Григорій, брат Ганни, був полковником у гетьмана Мазепи і супроводжував його у вигнанні. Син Ганни і П.Орлика Григор одержав освіту в Швеції, дослужився до маршальського жезла у французькій армії. Г.Орлик виконував дипломатичні доручення Людовика XV та очолював Український відділ королівської таємної канцелярії⁶¹. Інший єврейсько-козацький рід Маркевичів започаткував Марко Аврамович, багатий орендар, який жив у Прилуках і Пирятині, володів Ромнами (помер 1712 р.)⁶². Андрій Маркович очолював Лубенський полк від 1724 по 1727 рік, а потім у 1729-1740 роки займав посаду генерального підскарбія. Його син Яків був наказним полковником Лубенського полку, а 1740 р. став генеральним підскарбієм⁶³. Єврейського походження був також гадяцький полковник М.Борохович⁶⁴ (1687-1704).

Єврейські хроніки епохи Хмельниччини наводять обчислення про сотні тисяч і навіть мільйони вбитих юдеїв. Проте ці цифри більше нагадують літературні метафори, що характеризують трагедію масового, а в деяких регіонах повного винищення євреїв. Від військових дій найбільше постраждали Брацлавське, Київське і Подільське вєводства. Подільські міста, що опинились в епіцентрі війни, неодноразово ставали об'єктами нападів, грабунків та руйнацій. Вступ Росії у війну приніс євреям нові нещастя. Тисячі юдеїв були знищені російськими військами і козаками, захоплені у полон та депортовані в Росію. Євреї Великої і малої Польщі також постраждали під час польсько-шведської війни (1656-1660). Звинувачені у підтримці шведських окупантів, цілі єврейські громади мусили витримувати напади польських загонів коронного гетьмана С.Чернецького. Пере-

пис населення Поділля, зроблений польськими властями під час припинення бойових дій 1661 р. зафіксував наявність лише “*близько двадцятти єврейських будинків, серед яких два шинки*” у Барі і “*кілька єврейських будинків, включаючи два гостей міста*” у Меджибожі. Через бідність усі вони були звільнені від подимного податку⁶⁵. До повстання в кожному з цих міст мешкало близько двох тисяч юдеїв. Міста були у такому стані, що їх повністю звільнили від податків. У вересні 1661 р. в Острозі залишалось лише п'ять будинків, у яких жили євреї⁶⁶. 1712 р., згідно реєстру Барського староства, у ньому було 43 кінних, 18 піших і 16 юдеїв⁶⁷. Через п'ять років барському кагалу дозволили мати свою синагогу, про що свідчить грамота каменецького біскупа Стефана Рупневського⁶⁸.

Безумовно не всі євреї, захоплені повстанцями міст, були знищені. Тисячі тікали у інші райони Польщі, подалися до Німеччини, Голландії, Моравії, Чехії. Ця еміграційна хвиля мала значний вплив на ашкеназійське єврейство. Чимало юдеїв захопили у полон татари. За оцінками упорядників історичного путівника “100 єврейських місечек України”, у Подільському і Брацлавському воєводствах загинуло 80-90 відсотків юдеїв, тобто 16000-18000 чоловік. Вірогідно, ці жертви складають від четвертої до третьої частини усіх загиблих у тій трагедії євреїв. Що ж до матеріальних збитків, то їх підрахувати неможливо. Уцілілі громади опинились у стані глибокої матеріальної і духовної кризи. Днем жалоби по усіх жертвах Хмельниччини був прийнятий початок знищення єврейської громади Немирова — 20 сівана⁶⁹. Одним з свідчень руйнації єврейських господарств під час військових дій стала інструкція волинських дворян, які наказали посламу, делегованим в березні 1653 р. на Брестський сейм, щоб вони обстоювали звільнення юдеїв від податків, оскільки “*во время смуты и жестоких войн одни из них погибли, а города и дома, в которых они жили, частью разрушены, частью сожжены, другие сделались жертвою морового поветрия, иные наконец разбрелись по други воеводствам и землям*”⁷⁰. Дослідники підраховали, що 1662 року у Подільському воєводстві мешкало близько 1500 євреїв, тобто 12,5 відсотків їх чисельності до початку повстання⁷¹.

Тривале військове протистояння Польщі та Росії завершилось 13 січня 1667 року у с. Андрусові біля Смоленську. Там обидві країни уклали мирний договір, за яким Лівобережна Україна і, зокрема, Київ залишилась під владою Москви, а Правобережна — перейшла до Польщі. Цей поділ був підтверджений мирною угодою 1686 року⁷².

Після падіння Кам'янця, коли виникла загроза проникнення турецько-татарського війська у внутрішні області Польщі восени 1672 р. в Бучачі була укладена мирна угода. За нею Поділля перейшло під суверенітет Османської імперії, Брацлавщину і східну частину Київщини турки передали під козацьке автономне управління. У “Літопису Самоїла Величка” (1685) оповідується, що султан призначив гетьманом над Правобережною Україною сина Богдана Хмельницького розстригу Юрася Хмельниченка⁷³, який мав резиденцію у Немирові. Турки дали йому титул «*князь сарматський, Малої Росії та України і вождь Війська Запорізького*»⁷⁴. Він «*прославился своей жесто-*

костью, — за малейшее подозрение в проступке подвергал казни... Богатый немировский еврей Орун женил своего сына, не испросив согласия у Хмельниченко. Последний, узнав об этой дерзости Оруна, велел изловить его..., но так как тот успел скрыться, то вместо него захвачена была жена его, Оруниха и, по приказанию Хмельниченки, «живая облуплена». Орун отправился в Каменец-Подольск и донес о зверствах Хмельниченки каменецкому паше, а паша сообщил об этом в Стамбул. По указу из Стамбула Хмельниченко был вызван в Каменец: там ему устроили очную ставку с Оруном, который повторил то, что и раньше. Хмельниченко не мог ни в чем оправдаться и, по решению суда, был тут же казнен»⁷⁵. На основі Карловицької мирної угоди 1699 р. Польща повернула собі Поділля та інші землі Правобережжя.

Владні структури Туреччини, традиційно лояльні до юдеїв та зацікавлені у відбудові міст та відновленні господарчого життя краю заохочували повернення євреїв на Поділля. Наприкінці XVII ст. у подільських містах оселились юдеї з Червоної Русі, Молдови, Валахії та Туреччини. Повернулася частина біженців та полонених, яких євреї викупили у татар. Це обумовило строкатість відновлених громад Шаргороду, Меджибожу, Сатанова, Кам'янець-Подільського, Бара, Дунайгорода, Гусятина. Вихідці з різних громад принесли з собою їх звичаї, особливості світогляду, оригінальні культурні традиції. Турецький перепис населення 1681 р. зафіксував всього 1000 євреїв на Поділлі. Найбільші громади на той час були у Меджибожі (близько 340 осіб), Кам'янці (близько 140), Жванці (близько 90), Сатанові (70), Могилеві і Язловцях (по 50 в кожному)⁷⁶.

Становище юдеїв, що перебували під владою польської корони майже до кінця XVII ст. дещо покращилось після того, як Ян Казимир відмінив обмеження торгувати під час християнських свят та надав привілеї ряду громад. Зокрема євреї отримали дозвіл оселятись у Кам'янці-Подільському і, незважаючи на заборони 1654, 1665 і 1670 рр., вірогідно продовжували жити у місті. Чернігівські дворяни, відправляючи своїх послів на Варшавський сейм 19 лютого 1665 р., наказали їм вимагати вигнання євреїв з міста. Якщо ж інші члени сейму цієї вимоги не підтримують, послі мали обстоювати запровадження подушного податку на юдеїв⁷⁷. З початку XVIII ст. юдеї оселяються у Житомирі, де офіційно їм жити було заборонено. 1789 р. євреї склали третину населення міста (882 чол.). Через два роки в місті мешкав 1261 юдей, а 1847 р. — близько 9500. Король Михайло Вишневецький (1669-1673) підтвердив привілеї генерального статуту польських євреїв (XIV ст.) та 17 додаткових статей, схвалених королями у XVI-XVII ст., за якими вбивство юдея каралося смертю та конфіскацією майна вбивці, а в разі юдофобських безпорядків на муніципалітет накладався штраф. Євреям були надані рівні з християнами економічні права, зокрема, щодо занять різними ремеслами. Проте королівські привілеї нерідко блокувались сеймом, який, зокрема, заборонив юдеям наймати слуг-християн та виходити на вулицю під час церковних свят. Це часто зводило привілеї нанівець.

Тяжке становище юдейських громад обумовило їх велику заборгованість за позики, взяті у дворян та монастирів. Сеймик дворян

Волинського воєводства 30 січня 1662 р. вирішив звільнити євреїв від усіх податків, крім чопового збору. Зростання заборгованості примусило Ва'ад чотириборх земель 1666 р. погодитись з правомірністю переслідувань євреїв-боржників, їх арештів та ув'язнень доки борг не буде сплачений. Але й це не завжди допомагало, про що свідчить протест в березні 1671 р. збирача податків Володимирського повіту Андрія Малишевського проти кагалів за несплату податків⁷⁹. Для сплати боргів юдеям М.Володимира довелось взяти в борг у костела Седлецького 1000 польських злотих. При цьому вони підписали зобов'язання про повернення грошей з відповідними відсотками під заклад всього свого майна, включаючи синагогу і цвинтар. Зважаючи на жебрацький стан розореного війною населення, брацлавські дворяни дали доручення послам, яких в грудні 1671 р. відправляли на Варшавський сейм, щоб ті обстоювали звільнення жителів Володимира-Волинського і, зокрема, євреїв від надзвичайних податків⁸¹. Проте наступного року дворяни вирішили, що юдеїв не варто звільняти від стягнень і доручили послам вимагати накладення на всіх євреїв країни подушного податку того ж обсягу, яким він був до козацького повстання. Загальний обсяг того податку дворяни визначили у розмірі 70 тисяч злотих⁸².

Проте реалії життя примушували юдеїв виявляти непокору у пошуках засобів для існування. Тому 1687 р. Ва'ад мусив засвідчити перед королем Яном Собеським свою неспроможність відповідати за сплату юдеями подушного податку. Необхідність повертати численні борги спонукала євреїв до будь-якого заробітку. Наприкінці XVII ст. однією з основних галузей орендної діяльності юдеїв стали митарство і шинкарство. В січні 1693 р. литовський підскарбій Бенгедикт Сапега видав універсал про передачу у оренду юдеям Айзику Нугумовичу і Шаї Якубовичу митниць Бреста, Пінська, Кам'янка та Яловська. Дворяни Волинського воєводства в квітні 1701 р., відправляючи депутатів на сейм, наказували їм обстоювати, щоб євреї і орендарі не брали мостового податку з возів, що належали шляхті⁸⁴.

Основний податковий тягар припадав на бідних, що викликало їх невдоволення та спричиняло негативне ставлення до керівництва кагалів. Розмір податків встановлювався королем або місцевим господарем. Так, у грамоті, виданій Київським воєводою Франциском Салезієм Потоцьким в березні 1760 р. містечку Соколовці, розташованому біля Умані, були зазначені розмір та порядок стягнення податків. Пункт 15 грамоти встановлював особливі виплати для євреїв: *“Євреї зобов'язані сплачувати подушний податок у тому обсязі, що буде визначений. У виплаті цього податку повинні брати участь і євреї, які живуть у селах, що належать до місцевого ключа, згідно розпорядження замкової влади”*. У наступному пункті зазначалось: *“Соколовський кагал зобов'язаний давати по півкаменю свічного сала на користь уманського костела”*⁸⁵.

Збільшення податків та інших стягнень у другій половині XVII ст. спричинило невдоволення рядових членів юдейських громад діяльністю кагалів. Зможні євреї намагались вийти з кагального підпорядкування, що звільняло їх від сплати того, що заборгували громади. Невдоволення інших євреїв часом набувало протесту і відкритого

протистояння керівникам кагалів. Проте польський уряд високо цінував механізм кагального самоврядування і скарги на адресу кагалів з боку членів юдейських громад та шляхти майже завжди залишались без наслідків⁸⁶.

Юдеї України страждали від різних сил, що ворогували між собою у XVII-XVIII ст.: польських панів та католицького духовенства, козаків та селян-повстанців, татарських набігів та шведської окупації. В самій Польщі численні гоніння у були інспіровані католицьким духовенством. Монахи-єзуїти часто поширювали юдофобські звинувачення у стосунках з нечистою силою, чаклунстві, ритуальних вбивствах. Такі обвинувачення висувались в Сандомірі у 1690 і 1712 роках, в Познані у 1736 році, в Заславі у 1747, в Житомирі у 1753, в Ямполі у 1756 році і т.ін. 1748 р. троє євреїв містечка Дунаївці були звинувачені у вбивстві дитини. Незважаючи на відсутність свідків та підтверджень їх провини, суд присудив їм по півтора роки ув'язнення. Архімандрит Чернігівський Іоаннікій Голятовський в книзі "Месія Праведний" приписує юдеям вбивства християнських дітей⁸⁹. Становище євреїв дещо поліпшувалось у зв'язку з положенням конституції Польщі 1633 р., згідно якої юдеї по громадянських справах підлягали лише воєводському суду без права апеляції до королівського надвірного суду по справах, що не перевищували 100 злотих. 1713 р. король Август II своїм універсалом передав владу над євреями Подільського воєводства воєводі Стефану Гумецькому. Універсал зобов'язував євреїв обирати собі рабина і шкільних⁹⁰.

Величезну руйнацію спричиняли татарські напади. Православний прочанин до Святої Землі старий Леонтій записав 1701 року: *«Град Немиров жильем не добре велик, да весь разорен от татар. Вокруг его вал земляной; а в нем жидов много, почитай все жиды! Зело пригожий род жидовский, паче же пол женский красовит, как будто написанные!»*⁹¹.

Початок правління у Польщі королів Саксонської династії (1697-1776) співпав з Північною війною (1700-1721) та гайдамацьким повстанням. Воно почалося 1702 р. на Київщині та Брацлавщині під проводом Палія, Самуся, Іскри, Абазіна та інших. Російські війська діяли разом із армією короля Августа II проти шведів, які виступали при підтримці прихильників кандидата на польську корону Станіслава Лещинського. Євреї разом з християнами страждали від військових дій, примусового забезпечення солдат. Зокрема, згідно постанови сеймика Волинського воєводства в Луцьку, для організації ополчення проти казацьких нападів кожні 30 димів (будинків), в тому числі юдеї і караїми, мали поставити одного вершника з конем⁹². Особливі страждання спричиняли набіги казацьких загонів отаманів Самуся і Палія, підтримуваних російською армією. 1702 р. козаки захопили Богуслав, Корсунь, Лисянки і Білу Церкву, вбивали там юдеїв⁹³. Зокрема, у Корсуні вирізали *«в пень» жидов и католиків (римских)*⁹⁴. В серпні наступного року, Якуб Лукашенко і єврей Гевшій Гершович засвідчили перед міською управою Кременця, що козаки в 1702 р. тричі нападали на християн і юдеїв Старого Костянтинова, що спричинило їм великі збитки, польське військо довершило розорення. Через це представники міста

просили звільнити його жителів від сплати податків⁹⁵. Гетьман Мазепа доповів за Москову, що від низів Буга і Дністра по всій країні до річки Случ «*по всіх містах і селах всі Жиди вибиті*»⁹⁶.

Активізація гайдамацького руху у 1734, 1750 і 1768 роках супроводжувалась нападами на великі міста і погромами. Загони повстанців, очолювані отаманами Гривою, Жилою, Ведмідем та іншими, громили шляхетські маєтки, а заодно розправлялись з юдеями, руйнували синагоги і молитовні будинки. «Отаман і великий гетьман гайдамацьких військ» Васько Вошило у своїй відозві писав, що метою його повстання є «*знищення жидівського народу і захист християнства*»⁹⁷. Він проголошував: «*Побуждаемый ревностью к святой христианской вере и дабы гнев господний за все эти злодействия не был вылит на невинных, я решился насколько позволят мне силы, вместе с другими добрыми людьми, любящими христианство, истребить проклятый жидовский народ, и уже, с помощью Божией, избил жидов в старостах Кричевском и Пропойском... Уповаю на милость Божию, я кончу эту священную борьбу против неверных*»⁹⁸.

Жорстокі погроми відбулися у Вінниці, Володарці, Фастові, Тульчині і Балті. Дворянин Станіслав Гарлінський від імені князів любомирських в серпні 1734 р. скаржився летичівському міському суду на селян меджибіжського маєтку, що чинили напади на село Кржичинце Воломскія, яке належало до маєтку Деражня, вбивали людей, руйнували єврейські будинки і «*навіть не щадили церков*»⁹⁹. Сеймик Брацлавського воєводства утворив суд для розгляду справ селян, що чинили насильства над шляхтою і євреями¹⁰⁰. Один з полонених козаків Андрій Суляк на допиті у Кам'янець-Подільському суді в червні 1734 р. свідчив, що в Ольчидаві, Татаржику і Сніткові «*запорізькі козаки вбили трьох євреїв, а шістьох хрестили. Ніякої платні козаки не отримували, але їм дозволялось грабувати євреїв і ляхів та вбивати перших. В Замехові... козаки перебили... понад 30 євреїв*»¹⁰¹. Інший козак Григорій Воробець розповів, що їм «*євреїв і поляків дозволялось вбивати лише за Шаргородом...*» Його товариші дивувались своїм попередникам: «*що це за козаки, після яких ще залишаються ляхи, жиди і ксенди; після нас нічого вже не залишається, усіх повбиваємо*»¹⁰².

При облозі Умані загоном під керівництвом Залізняка, сотник міського війська І.Гонта перейшов на бік повстанців і вони організували різню у місті. Юдеї сховались у синагозі, яку повсталі зруйнували своїми гарматами. Ті, хто намагався знайти порятунок за її стінами, загинули. Загинуло близько 20 тисяч жителів міста, серед яких більшість були євреями¹⁰⁴. У актах уманського Базиліанського монастиря записано, що після взяття міста гайдамаками¹⁰⁵ «*не меньшим жестокостям... подверглись жиды, которых в одной синагоге перерезали до 3000 душ обоего пола, страшно было видеть их, плавающих в собственной крови, без рук, без ушей, обнаженных, которых добывали собравшиеся из ближайших сел поселяне...*»¹⁰⁶. В пам'ять про уманську трагедію юдеї склали молитву, що читалась щорічно у синагогах в річницю цієї катастрофи 5 тамуза. Її текст, написаний на пергаменті, зберігався у головній синагозі Умані і містив викладення у римова-

них рядках кривавих подій червня 1768 р. Того ж року гайдамаки напали на Жаботин, Черкаси, Смілу, Канів і Корсунь¹⁰⁸.

У листі із Старокостянтинова, адресованому в серпні 1768 р. Кенігсбергському рабину Арье-Лейбу зазначалось: *“В общинах: Тетиеве, Литовце, Погребнице и др. погибли многие тысячи евреев. Многие — о, грехи наши! — изменили вере предков своих. Этих последних принуждали своими собственными руками резать своих жен и детей, что служило искушением и вместе с тем доказательством, что они действительно отреклись от своей религии. Но, принося такие жертвы, они все-таки не избегли своей печальной участи, их тоже гайдамаки умертвили. В общинах: Балте, Умани, Лисянке, Смеле и др. погибло 50000, а может 60000 человек. Безчисленное множество людей изменило своему закону; в близлежащих городах больше 2000 человек нарушили субботу. Мы бежали в субботу и нарушили все почти главные субботние постановления”*¹⁰⁹. Архіпресвітер Феодосій Бродович, який на той час перебував у Луцьку, писав, що тоді євреї міста *“користувались великим довір’ям, нарівні з ополченнями відправляючи караул, стояли на варті громадської безпеки”*¹¹⁰.

У повідомленні про напад гайдамаків на Канів в червні 1768 р. граф П.Рум’янцев писав імператриці Катерині II (1762-1796): *“Жиды ж де, как в Каневе, так и в других тамошних местечках все при сем случае умерщвлены и ни единого нигде уже не осталось”*¹¹¹.

Київський генерал-губернатор Федір Воейков у своїй реляції Катерині II писав: *“...разбойничья шайка под именем гайдамаков... так умножилась, что все города и местечки Смелянской, Уманской, Чигиринской и Каневской губерний оною разграблены, все поляки, духовные, жиды и польские законники, кои в тех местах находились, бесчеловечно измучены, а некоторые и убиты”*¹¹². Той же генерал-губернатор повідомляв єпископа переяславського і бориспольського Гервасія про відрядження до Мотринського монастиря російського війська для знищення гайдамаків, які мали свій кіш у Мотринському лісі, а звідти *“рассеялись по губерниям..., производя грабительства и смертоубийства безвинных помещиков, духовных, обывателей и евреев и все похищенное отправляют в упомянутый кош”*¹¹³. 1768 року гайдамаки були розбиті. Сотні повстанців захопили і закатували російськ війська¹¹⁴. В той час сотні єврейських громад України припинили своє існування, інші значно зменшили свою чисельність. Зокрема, у Володимирі-Волинському 1784 р. залишалось тільки 340 євреїв. Пам’ять про ці страшні часи зберігається у спеціальній єврейській молитві за упокій вбитих під час цих повстань беззахисних юдеїв¹¹⁵.

Український автор М.Тимофіїв зазначає: *«Рахують, що під час цього повстання, загинуло 50-60 тисяч Жидів (в самій Умані — 20000)»*. Аналізуючи події XVII-XVIII ст., він пише: *«Всі тогочасні революційні рухи на Україні ідуть під гаслом винищення Жидів. Це гасло ставить до послуг їх провідників вибухову енергію пригнічених мас, але крім руїни ці рухи нічого в кінцевому результаті не приносять і всяка конструктивна влада, яка після цих рухів приходила — мусіла в той чи інший спосіб з Жидами договоруватись і їх для себе використовувати»*¹¹⁶.

Козацько-селянські повстання XVII-XVIII ст., обумовлені важким становищем трудящих мас України, спричинили не тільки руйнацію єврейського життя, а й загибель значної частини мирних прихожан синагог. Інші мусили тікати світ за очі, залишаючи зруйновані господарства та могили рідних і близьких. Ці жертви, так само як і знищення великої кількості українців і поляків, стали страшною ціною за першу спробу здобуття незалежності України.

Примітки:

1. *Киевская старина*. — 1883. — Т.1. — С.3.
2. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.335.
3. *Очерк истории еврейского народа*. — Иерусалим, 1979. — Ч.1. — С.346-347.
4. *Сабалеуская В.* Справдечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў. — Гародня, 2000. — С.8.
5. 100 єврейских местечек Украины. Подолія. — Вып. 1. — С.28-31.
6. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.345.
7. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.346.
8. *Авраам Езофович Ребичкович подскарбий земский*. — К., 1888. — С.40.
9. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.V. — К., 1994. — С.260.
10. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.356.
11. *Баранович О.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з історії України. — Т.III. — Львів, 1930. — С.69.
12. *Переяславль* // Еврейская энциклопедия. — Т.12. — М., 1991. — С.401.
13. *Чернигов* // Еврейская энциклопедия. — Т.15. — М., 1991. — С.856.
14. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.376.
15. *Бершадский С.А.* Литовские евреи. — Спб., 1883. — С.117-118.
16. *Оршанский И.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта. — СПб., 1877. — С.403.
17. *Гребянка Г.* Действие презельной брани. — К., 1854. — С.30.
18. *Боровой С.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — М., 1940. — Т.9. — С.101.
19. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.IX-2. — К., 1997. — С.999.
20. *Франко І.* Жидівські погроми літом 1648 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т.CVI. — 1911. — С.6, 53.
21. *Франко І.* Жидівські погроми літом 1648 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т.CVI. — 1911. — С.60.
22. *Киевская старина*. — 1883. — Т.1. — С.3-4.
23. *Грушевський М.* Історія України-Руси: у 10 т. — Київ-Відень, 1913-1936. — Т.8. — Ч.II. — С.404.
24. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III — К., 1995. — С.30.
25. *Вишицгер М.* Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве // История евреев в России. — М., 1914. — Т.1. — С.68-72; *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. — Т.6. — С.53.
26. ЦЦА України. — Ф.1423. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.1-2.
27. *Пуцина бездонная.* Хроника Натана Гановера // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). — М., 1997. — С.96-97.
28. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III. — К., 1995. — С.36-37.
29. *Тяготы времен.* Хроника Мейера из Щебржешина // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). — М., 1997. — С.159.

30. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III. — К., 1995. — С.37-39.
31. *Ходорковський Ю.І.* Єврейські некрополі України. — К., 1998. — С.27.
32. *Возрождение-91* (Київ). — 1999. — 16-31 мая.
33. *Шабат* (Бершадь). — 2001. — №77, апрель-май.
34. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III. — К., 1995. — С.32.
35. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.402.
36. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.426.
37. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.427.
38. *Даревский И.А.* К истории евреев в Киеве. — К., 1907. — С.889.
39. *Соловьев С.М.* История России. — Т.II. — Кн.10. — С.1586-1588.
40. *Боровой С.Я.* Классовая борьба на Украине XVII веке в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “Хмельниччины”). — М., 1997. — С.68.
41. *Регесты и надписи.* — Т. 1. — Спб., 1899. — С.398.
42. *Гилберт М.* Атлас по истории еврейского народа. — Иерусалим, 1990. — С.84.
43. *Боровой С.Я.* Классовая борьба на Украине XVII веке в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). — М., 1997. — С.68.
44. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.403.
45. 100 еврейских местечек Украины. Подолля. — Вып. 2. — Спб., 2000. — С.404-405.
46. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.417.
47. Підхід Б.Хмельницького до українсько-єврейських відносин дехто в Україні вважає актуальним і наприкінці II тисячоліття. Газета “За вільну Україну” 25.6.1999 пише: “В кожному разі Найман не лише має більше прав в Україні, ніж Вовк в Ізраїлі, але також більше, ніж Вовк в Україні. А шкода, Богдан Хмельницький (коли б жив у нашу епоху) хутенько б що кривду поправив. А ми хіба не козаки?”
48. *Шутак І.* До питання про передумови українсько-єврейських взаємин в XVII столітті // Еврейская мысль сквозь века. — Днепропетровск, 2001. — С.265.
49. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.420.
50. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992. — С.95.
51. *Регесты и надписи.* — Т.II. — Спб., 1910. — С.167.
52. *Тимофіїв М.* Жиди і народне господарство України. — Відень, 1923. — С. 25-26.
53. *Шутак І.* До питання про передумови українсько-єврейських взаємин в VII столітті // Еврейская мысль сквозь века. — Днепропетровск, 2001. — С.266.
54. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.408.
55. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.401.
56. *Боровой С.Я.* Евреи в Запорожской сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). — М., 1997. — С.211.
57. *Добролюбский А.* Евреи-запорожцы под стенами Хаджибея // Материалы Седьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. — Ч.I. — М., 2000. — С.43, 45; Див. також: *Боровой С.Я.* Воспоминания. Москва-Иерусалим, 1993. — С.189-217; *Исторический сборник.* — Л., 1934. — Т.I.
58. *Боровой С.Я.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — М., 1940. — Т.9. — С.93-94.
59. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.443.
60. *Регесты и надписи.* — Т.1. — Спб., 1899. — С.154.
61. *Еврейские вести.* — 1999. — №5-6, март.
62. *Найман О.* Гетьман і Президент (Пилип Орлик і Теодор Герцьль) // Хроніка 2000. — Вып. 21-22. — 1998. — С.98.

63. *Еврейские весты* (Киев). — 1999. — №5-6, март.
64. *Энциклопедія українознавства*. — Т.І. — Львів, 1993. — С.515.
65. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.453.
66. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.452.
67. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.178.
68. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.223.
69. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. — Вып.1. — Спб., 2000. — С.35-39.
70. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.429.
71. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. — Вып.2. — Спб., 2000. — С.28.
72. *Андрусівський договір* // *Энциклопедія українознавства*. — Т.І. — С.46.
73. *Восход*. — Спб., 1897, сент. — С.31.
74. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. — Вып. 2. — Спб., 2000. — С.37.
75. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.66-67.
76. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. — Вып. 2. — Спб., 2000. — С.36.
77. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.466.
78. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.453-454.
79. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.3.
80. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.13.
81. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.14.
82. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.16.
83. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.88.
84. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.115.
85. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1913. — С.114.
86. *Кагал* // *Еврейская энциклопедия*. — Т.9. — М., 1991. — С.84-85.
87. *Бершадский А.* Старинное средство // *Восход*. — Спб., 1894. — С.12.
88. *Талант И.* Ритуальный процесс в Дунайгороде в 1748 г. — К., 1911. — С.14.
89. *Регесты и надписи*. — Т.1. — Спб., 1899. — С.496.
90. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.188.
91. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.114.
92. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.127.
93. *Польша* // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т.6. — Иерусалим, 1992. — С.628-631.
94. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С.573.
95. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.134.
96. *Тимофій М.* Жиди і народне господарство України. — Відень, 1923. — С.31.
97. *Русская старина*. — 1870. — Т.2. — С.522-524.
98. *Русская старина*. — 1870. — Т.2. — С.522-524; *Регесты и надписи*. Свод материалов для истории евреев в России. — Т.П. — Спб., 1913. — С.1916.
99. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.321.
100. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.327.
101. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.318-319.
102. *Регесты и надписи*. — Т.П. — Спб., 1910. — С.319.
103. *Вишницер М.* Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве. — С. 92.
104. *Гайдамаки* // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т.2. — Иерусалим, 1982. — С.6.
105. Наприкінці ХХ століття в Україні не шанують пам'ять жертв уманської трагедії. Тільки на Рош Гашана (юдейський Новий рік) в Умань приїздять тисячі брацлавських хасидів для відвідування могили падиaka Нахмана Брацлавського, який заповідав поховати себе разом із жертвами уманської різанини. Проте в Україні діють сили, що прагнуть встановити пам'ятник ватажкам коліївщини Залізняку і Гонті. Щоб підштовхну-

ти цей процес, активісти Української національної асамблеї вирішили провести в Умані конференцію і марш саме на Рош Гашана. Однак місцева влада, залучивши міліцейські загони з інших міст, блокувала цей захід.

106. *Регесты* и надписи. — Т. III. — Спб., 1913. — С. 169-170.
107. *Регесты* и надписи. — Т. III. — Спб., 1913. — С. 184.
108. *Кандель Ф.* Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. — Иерусалим, 1988. — Т. I. — С. 169.
109. *Регесты* и надписи. — Т. III. — Спб., 1913. — С. 177-178.
110. *Записки* архипресвитера Ф. Бродовича // Чтения Московского Общества Исторических Древностей. — 1868. — Т. III. — С. 18.
111. *Киевская старина.* — 1882, сент. — С. 542.
112. Наприкінці II тисячоліття в Україні ще діяли сили, що намагались перетворити настрої Коліївщини, передані Т. Шевченком в поемі “Гайдамаки” у актуальне гасло. Газета “За вільну Україну” статтю під назвою “Отак уранці жид поганій Над козаком коверзував” завершує “рекомендацією”: “Упали двері... а нагай малює вздовж жидівську стіну” (06.3.1999).
113. *Регесты* и надписи. — Т. III. — Спб., 1913. — С. 164.
114. *Гайдамачина* // Енциклопедія українознавства. — Т. I. — Львів, 1993. — С. 337.
115. *Вишницер М.* Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве. — С. 93.
116. *Тимофій М.* Жиди і народне господарство України. — Відень, 1923. — С. 26, 31.

The article reveals the tragic pages of Ukrainian history of the XVIIth — XVIIIth centuries, the ruining of the Jewish way of life in particular. The author refers to M. Grushevsky's estimation of the kossaks' revolts of the XVIIth century.

Key words and word combination: national liberation struggle, “khumelnytshina”, Jew phobia, Ukrainian — Jewish relations, ruining of Jewish life.

Отримано: 15.11.2005 р.

УДК 373.034

Т. П. Москвіна

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ВИХОВАННЯ ГУМАННОЇ ОСОБИСТОСТІ В СВІТЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті йдеться про увагу Івана Огієнка до виховання гуманної особистості засобами рідної мови, історії й культури України, релігії.

Ключові слова і словосполучення: гуманна особистість, гуманні якості, доброта, милосердя, емпатія.

Івану Огієнку належить великий внесок у розвиток духовного відродження України. Будучи Міністром освіти і віросповідань УНР на початку 1919 р., він розробив концепцію національної школи, в якій розкриваються загальні принципи її побудови в Україні; з'ясовується роль релігії, моралі, мистецтва та іноземних мов у виховному процесі; подається аналіз загальноосвітньої і професійної школи у